

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սլաւաստիանաստու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց ասանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
17-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ՝ ԸՍՏ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ
ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՅՈՒ ԵՎ ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՅՈՒ

Քրիստինե Պապիկյան*

Մանրամասն քննարկելով 17-րդ դարի հայ պատմագրության վկայությունները երկրի քաղաքական կացության և տնտեսության վերաբերյալ, գալիս ենք մի քանի հետևությունների. Հայաստանը, գտնվելով մի կողմից Սեֆյան Պարսկաստանի, իսկ մյուս կողմից Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ, իր վրա էր կրում նրանց վարած հայակործան քաղաքականության սարսափելի հետևանքները: Ենթարկվելով քաղաքական և տնտեսական օրոքսօրե ահագնացող ճնշումների, Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը փրկության միայն մի ելք ուներ. ձևավորել և ամրապնդել գաղափարական կոռ համակարգ, համախմբել բոլոր ուժերը՝ հանուն հոգևոր ամբողջականության և էթնիկ ինքնության պահպանման: Դարաշրջանի հայ պատմագիտական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչները (Առաքել Դավրիժեցի, Զաքարիա Քանաքեռցի, Զաքարիա Ագուլեցի, Գրիգոր Դարանեղեցի) մանրամասն ներկայացրել են սեփական ժողովրդի ծանր պատմա-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-նյութական կյանքի իրողությունները, անտարբեր չեն մնացել սեփական ժողովրդի ապրած ցավին ու տառապանքին: Այս տեսանկյունից իրենց բովանդակությամբ և տեղեկությունների արժանահավատությամբ ուշագրավ են Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրություն» և Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրություն» երկերը, որոնք իրենց մեջ պարունակում են ազգաբանական բնույթի հարուստ տեղեկությունները: Որպես ականատես պատմագիրներ, մանրամասն ներկայացրել են 17-րդ դարում Հայաստանում կատարված իրադարձությունները, նկարագրել լեզուն, բարքերը, ավանդույթներն ու սովորույթները, կեցադը, եկեղեցի-ժողովուրդ փոխհարաբերությունները: Նրանց հաղորդած տվյալները նպաստում են վեր հանել և պարզաբանել այս երկերում տեղ գտած տնտեսական կյանքը ներկայացնող ազգաբանական նյութերը, որոնց շնորհիվ հնարավոր է պատկերացում կազմել ուշ միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական կացութաձևի մասին:

Բանալի բառեր. Զաքարիա Քանաքեռցի, Զաքարիա Ագուլեցի, 17-րդ դարի հայ պատմագրություն, երկրագործական մշակույթ, ազգաբանական նյութեր:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայ ազգագրության բաժնի ավագ լաբորանտ-հետազոտող:

Հայաստանը տևական ժամանակ պատերազմների թատերաբեմ է եղել Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև: Պատերազմները, բացի ռազմաքաղաքական հետևանքներից ու ազդեցություններից, առաջին հերթին ազդում էին բնակչության սոցիալ-ոնեցվածքային հնարավորությունների և ընդհանրապես տնտեսության զարգացման ընթացքի ու միտումների վրա: Այս վիճակը շարունակվեց նաև 17-րդ դ., երբ հայ ժողովուրդը, ըստ մատենագիր Առաքել Դավրիժեցու, մշտապես տեսնում էր, «սարսափազդու սով-թագավորի կերպարանքը»: Անկախ բարդ քաղաքական իրավիճակից, 17-րդ դ. երկրում սկսվում է զարգացման մի նոր փուլ, երբ շոշափելի առաջընթաց են ապրում հոգևոր և նյութական մշակույթները: Սա պայմանավորված էր 1639թ. կնքված պարսկա-թուրքական 30-ամյա հաշտության պայմանագրով: Այս համեմատական կայունությունը իր ազդեցությունն ունեցավ նաև պատմագիտական մտքի զարգացման վրա:

Ժամանակի նշանավոր պատմագիրներ Զաքարիա Ագուլեցին, Զաքարիա Քանաքեղցին, Առաքել Դավրիժեցին, Գրիգոր Դարանաղեցին մանրամասնությամբ նկարագրում են իրենց ապրած ողջ ժամանակաշրջանը:

Հոդվածում դիտարկվում են ուշ միջնադարի հայ պատմագիրներից երկուսի՝ Զաքարիա Քանաքեղցու և Զաքարիա Ագուլեցու հիմնական երկերը, սակայն ոչ թե վերջիններիս պատմագիտական, այլ առաջին հերթին ազգագրական կարևորության տեսանկյունից այն հիմնավորմամբ, որ տնտեսության, առևտրի, առանձին բնակավայրերի ու բազմաթիվ այլ նկարագրությունները անփոխարինելի են ինչպես տնտեսության՝ որպես ամբողջական համակարգի զարգացումների վերականգնման, այնպես էլ ավելի առարկայական՝ առօրեականության, առօրյա կյանքի, բնակչության տարբեր սոցիալական խմբերի զբաղմունքների դիտարկման տեսանկյունից: Դիտարկվում է հիմնականում ուշ միջնադարյան Հայաստանի գյուղատնտեսության նկարագիրը՝ կենտրոնանալով երկրագործության և նրա հիմնական ենթաճյուղերի վրա:

Զաքարիա Քանաքեղցին ապրել և ստեղծագործել է Կոտայք և Արագածոտն գավառներում, ուստի նրա նկարագրության հիմնական հատվածները վերաբերում են հենց այս տարածքներին: Զաքարիա Քանաքեղցու «Պատմագրության» էջերում հանդիպում ենք ամենատարբեր տեղանունների, դրանց աշխարհագրությունը ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տարածքը: Այսպես, նրա տվյալները ընդգրկում են հարավային հատվածներից (օր.՝ Ամիդ-Դիարբեքիր և այլն) հյուսիսում

մինչև Վրաստան, արևելքում՝ Նոր Զուղայից մինչև արևմուտքի հայտնի տարածքները (Երզնկա, Էրզրում, ամբողջ Բարձր Հայքը և այլն): Դուրս գալով երկրի սահմաններից՝ հասնում է Բաղդադ, Սպահան, Թիֆլիս և այլն: Ագուլեցու ուսումնասիրության հիմնական հատվածները տարածվում են Պարսկահայքից մինչև Սյունիքի հարավային հատվածները՝ ընդգրկելով նաև Նախիջևանի բնակավայրերը:

Զաքարիա Քանաքեցու «Պատմագրություն»¹ աշխատությունը հայ պատմագիտական մտքի փայլուն նվաճումներից է: Պատմագիրը շարադրել է բացառապես իր ապրած ժամանակաշրջնի պատմական իրողությունները: Աշխատանքը շարադրված է գրաբարով, սակայն առանձին դրվագներում հեղինակը անցում է կատարում բարբառներին՝ գրելով ավելի հասկանալի և դյուրըմբռնելի լեզվով: Նրա աշխատանքում ամփոփված են Հայաստանի պատմա-քաղաղաքական, սոցիալ-տնտեսական անցքերը, ժողովրդագրական և աշխարհագրական իրողությունները, հայ ժողովրդի հոգևոր-նյութական մշակույթը: Հատկապես ուշագրավ են սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող իրողությունները, որոնք իրենցից ներկայացնում են ազգաբանական նյութերի մի հարուստ ժողովածու: Այդ տվյալների վեր հանումն ու պարզաբանումը հիմք է հանդիսանում համակողմանիորեն ուսումնասիրելու հիշյալ ժամանակաշրջանի տնտեսությունն իր հիմնական ճյուղերով՝ բացահայտելով դրանց առանձնահատկությունները: Եթե 10–17-րդ դդ. պատմագիրները հայոց պատմության հին փուլերը շարադրելիս հենվում էին վաղ միջնադարի գրավոր աղբյուրների վրա, ապա ուշ շրջանում, մասնավորապես Զաքարիա Քանաքեցին իր «Պատմագրությունը» շարադրելիս հանդես է գալիս իբրև ականատես-վկա, որը բանահավաքի ճշգրտությամբ բերում է իր իսկ տեսած և գրառած արժանահավատ նյութերը: Դրանով էլ պայմանավորված Քանաքեցու գրառած փաստերի մեծ մասը դաշտային ազգագրական նյութի արժեք ունեն: Հայ պատմագրության ասպարեզում Զաքարիա Քանաքեցին այն եզակի հեղինակներից է, ով կարևորել է վիմական արձանագրությունների նշանակությունը և զգալի չափով արձանագրել դրանք իր աշխատությունում:

1 Զաքարիա Քանաքեցու «Պատմագրություն» աշխատությունը առաջին անգամ հրատարակվել է Վաղարշապատում, 1870 թ.: Այն թարգմանվել և հրատարակվել է նաև ֆրանսերեն Մ. Բրոսսեի կողմից 1876 թ. (Brosset M., Mémoires historiques sur les Sofis par le diacre Zakaria, Collection d'historiens arméniens, t.II, SPb): Աշխատությունը տպագրվել է նաև ռուսերեն, Մոսկվայում, 1969 թ.: Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի թարգմանությամբ (Закарий Канакерци, Хроника), աշխարհաբար թարգմանությունը կատարել է Վ. Առաքելյանը (*Զարարիա Քանաքեցի, Պատմագրություն, Երևան, 2013*):

Հայ պատմագիտական գրականության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրություն»² (իր խոսքերով՝ «Դավթար») աշխատությունը: Այն, չնայած իր փոքր ծավալին, ճշգրիտ ու հարուստ ազգաբանական բնույթի տեղեկություններ է պարունակում ինչպես հայերի, այնպես էլ հարևան երկրների ժողովուրդների տնտեսության, մշակույթի, հասարակական կենցաղի բազմաթիվ երևույթների վերաբերյալ: Ընդունված իրողություն է, որ այս աշխատությունը Ագուլեցու կյանքի տարեգրությունն է: Նա գրի է առել առաջին հայացքից իր համար հետաքրքրական բոլոր երևույթները՝ չանտեսելով անգամ կենցաղային առարկաները: Ագուլեցին իր «Դավթարը» շարադրել է արևելահայերենով, որի շնորհիվ էլ այսօր տեղեկանում ենք այն ժամանակվա խոսակցական լեզվի մասին, որով հաղորդակցվել է նաև վաճառականությունը:

Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրությունը» և Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունը» հիշյալ ժամանակաշրջանի պատմագիտական գրականության գլուխգործոցներից են, ժամանակի հայոց պատմության շարադրման արժանահավատ իրողություններ պարունակող հավաստի սկզբնաղբյուրներ:



Հայկական լեռնաշխարհը, շնորհիվ իր կլիմայական ու բարեբեր հողային պայմանների, չափազանց նպաստավոր է եղել երկրագործությանը գրառվելու համար: Տնտեսության երկրագործական ճյուղը դեռևս վաղնջական ժամանակներից հանդիսացել է մարդկանց կենսապահովման հիմնական միջոցը՝ մարդուն ապահովելով հացահատիկային՝ ցորեն, գարի և այլն, ու բանջարաբոստանային կուլտուրաներով և բազմաթիվ մրգերով: Զաքարիա Քանաքեռցին հաղորդում է, որ բանջարաբոստանային կուլտուրաներից ցանում էին վարունգ, սեխ, ձմերուկ և կանաչեղեն: Նա գրում է, որ ոմն մի մահմեդական իր այգու համար պահապան է նշանակում ծնունդով կոտայքեցի Սարգսին. «Իսկ այրն ցանեաց ի մեջ որթոցն վարունգ և սեխ, մեղրապոպ³ և խաւարտ⁴»⁵: Հնագույն ժամանակներից ամենամեծ տարածում ունեցող կուլտուրաներից էր նաև խաղողը, որի մեծաքանակ այգիները փոված էին երկրի դաշտավայրային և նախալեռնա-

2 Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրութիւն» ձեռագիրը հրատարակվել է 1938 թ., Լևոն Քալանթարի նախաձեռնությամբ: Այն թարգմանվել է հրատարակվել է ռուսերեն 1939 թ., Երևանում «Дневник Закария Акулисского» վերնագրով:

3 *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 303: Տես նաև՝ *Գաբրիելյան Կ.*, Հայ բուսաշխարհ, Երուսաղեմ, 1968, էջ 156:

4 *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1973, էջ 352:

5 *Քանաքեռցի Զ.*, Պատմագրութիւն, հ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 59:

յին գոտիներում: Հայաստանում խաղողի մշակության նպատակը գինեգործությունն էր, և հայերը դրա պատրաստման հմուտ մասնագետներ էին: Զաքարիա Քանաքեռցու հաղորդմամբ, պարսիկ պաշտոնյաները շատ հաճախ հայերին սիրաշահելու համար բարեկարգություններ էին անում և այլ ելքեր էին փնտրում հարկեր կորզելու համար: Մուրթուգողուլու խանը սուտ պատրվակով, թե իբր թագավորը գինին Երևանում արգելել է՝ հրամայում է կնքել գինու կարասները: Կնիքները քանդեցին միայն այն ժամանակ, երբ գավառապետերը և տանուտերերը մեծ գումարների մուրհակներ տվեցին նրան: Պատմագիրը նշում է նաև «հազարափեշա» կոչվող գինու ամանի մասին. «Հրամայեցաւ տալ նմա գինի մեծ պնակիւ, գոր ինքեանք յագարափեշա ասեն»⁶:

Այգեգործության և գինեգործության վերաբերյալ տվյալները լրացնում է նաև Ագուլեցին. 1667 թ. գրում է. «Թվին ոճժզ ես Քուրդունց Աղամիրի որդի Զաքարիայ առի Ընույունց Մարքարինասէ մին այքի, այլվի մեր հայրենի այքուն կպած: Ամեն շինեցի. մեծ ու պզտիկ է վերք ընձան շինեցի. ծղ (54) թուման առի... »⁷:

Այն, որ հայերը տեր էին խաղողի հսկայական այգիների, գալիս են փաստելու բազմաթիվ վկայություններ, դրանցից է Ագուլեցու գրառված հետևյալ հիշատակությունը. «Թվին ՌՃԻԴ (1675) տրէ ե, արամ իք, յունվարի գ, օրն գշաբթի, ես Զաքարեայ այսօր ջրարհնիք արարի: Ջուրն եկեղեցումն արհնեցին, քանզի սաստիկ ցուրտ էր, ու բ թիզ ավել ձուն կէր. կարացան ոչ դուրս գալ»⁸: Ըստ Ագուլեցու՝ ձյունը երկար մնաց, մինչև մարտի 15-ը: Ցրտահարվեցին խաղողի բոլոր որթերը, ինչպես Ագուլիսում, այնպես էլ Դաշտում, Օրդուվար և Տրունաց գետերի մոտ:

Պատմագիր Քանաքեռցին վկայակոչելով Խոտավետ գյուղից ունի Թորոսի պատմությունը, գրում է. «...ես փոքրաւոր էի մաքսատրացն՝ որք ի Քասաղ. և յորժամ Գրիգոր վարդապետն և կամ ի միաբանիցն գնացին ի Շիրակավան, զի գհասն վանից ժողովեալ տարցէն ի Յօհանավանք, բերէին մեզ գինի և միրգ, և մեք ոչ առնուաք զսակ մաքսին»⁹: Նա նկարագրել է նաև Էջմիածնի վանական համալիրի երբեմնի տնտեսական հզորությունն ու փառքը, որը ձեռք էր բերվել եկեղեցուն տրվող հարկերի և սվիրատվությունների շնորհիվ: Հակոբ Ջուղայեցին, կաթողիկոս օծվելուց հետո,

6 Նույն տեղում, էջ 38: «Հազարափեշա»-ն գինին կարասից հանելու աման է, որը պատրաստվում է հատուկ տեսակի դդմից:

7 Ագուլեցի Ջ., Օրագրութիւն, Երևան, 1938, էջ 71:

8 Նույն տեղում, էջ 125:

9 Քանաքեռցի Ջ., Պատմագրութիւն, հ. 3, էջ 7:

գարկ տվեց բարեկարգություններին՝ նպաստելով համալիրի տնտեսության բարելավմանը. «Հաստատեաց զի յամենայն տարի տացեն ամենայն վանից Ժ լիտր ձեթ վասն եկեղեցոյն լուցանելոյ. ևս Ի լիտր գինի ի պէտս երթնելողացն»¹⁰:

Քանաքեոցին նշում է, որ խաղաղ պայմաններում հայերը մշակում ու վարում էին ցանքատարածություններն ու հանդերը, ցանում էին բրինձ, ցորեն, կորեկ, գարի, և այլն: Խոսելով Ամիրգունա խանի մասին, գրում է. «...բազում հաց եփեալ, և բառնայր ձիոց, և առեալ գնայր, շրջէր յանդաստանսն, և բաժանէր զհաց՝ որք վաստակէին յանդս»¹¹: Պատմագիրը նկարագրում է կամը, կամնասայլը, կալի և կալսելու եղանակները, տեղեկություններ է հաղորդում նաև օրանի մասին: «Պատմութիւն և վարք Մխիթար եպիսկոպոսին» խորագրի տակ, պատմագիրը, բերելով տեր Մխիթարի և մելիք Փարսաղանի գրույցը, գրում է. «Յաւոր միում՝ լծեալ զերիս լուծս եզանց՝ և ծեծէր զորայն ի կալն»: Փարսաղանը, զգալով մոտալուտ անձրևը, մարդ է ուղարկում և պահանջում եզները՝ իր օրանը կալսելու համար, սակայն տեր Մխիթարը հրաժարվում է տալ, ասելով. «Ահա տեսանեմք՝ զի կալսեմ, զի գոնեայ ի չորոյ բարձից զկալս. վասնորոյ ոչ տամ զեզինս»¹²: Մելիքը բարկանում է, և ուղարկելով իր ծառաներին, ասում է.. «...գնացեալ բերջիք զեզինսն այնպէս լծեալ կամնասայլին և կամնավարան՝ և ամենայն որ ինչ ի վերայ նորա է»¹³:

Խոսելով Արարատյան աշխարհի շենության մասին, Քանաքեոցին բազմաթիվ վկայություններ է բերում ձիթահանների և ջրաղացների վերաբերյալ: Պատմագիրը հիշատակում է Չագավանքի (Գետարգել) ջրաղացի մասին. «և այրն ոչ գտեալ տեղի փախստեան և գնացեալ եմուտ ի ներքոյ ջրաղացի մի՝ որ ասեն Յրտօս»¹⁴: Էջմիածնի, ծնունդով Կարբեցի, Հովհաննես վարդապետը. «Շինեաց ձիթաղաց մի ի գիւղն Կարբի՝ մերձ ի կալերն»¹⁵: Քանաքեոցին գրում է նաև Քասախ գյուղում ձիթահանի ու ջրաղացի առկայության մասին. «Թուին... եղև Հայր Խաչատուր, մականուն Ալթի-ղօլաճ: Սա շինեաց ջրաղաց մի՝ և երկուս ձիթահանս ի միում՝ տան ի գիւղն իւր Քասաղ, և ետ յիշատակ ի սուրբ Կարապետն»¹⁶:

10 Քանաքեոցի Զ., Պատմագրութիւն, հ. 2, էջ 60:

11 Քանաքեոցի Զ., Պատմագրութիւն, հ. 1, էջ 46:

12 Նույն տեղում, էջ 82:

13 Նույն տեղում, էջ 83:

14 Քանաքեոցի Զ., Պատմագրութիւն, հ. 2, էջ 21:

15 Քանաքեոցի Զ., Պատմագրութիւն, հ. 3, էջ 36:

16 Նույն տեղում, հ. 3, էջ 31:

Զաքարիա Ագուլեցին ևս հիշատակում է ջրադացների մասին Վանանդում և Ագուլիսում¹⁷:

Քանաքեոցին իր գրաատած վիմական արձանագրության մեջ ներկայացրել է տարբեր գյուղերից Հովհաննավանքին տրվող նվիրատվությունները, որոնց մեջ մեծաթիվ են արտադրական նշանակության կառույցները. «...ի Փարպի Թարաղուլու պարտեզն՝ հնձանով և կալովն, Ա բրնձահան, Բ ջրադաց ի Փարպի, Ա ձիթադաց ի Կարբի՝ մերձ ի կալերն, Ա ձիթադաց, Ա ջրադաց ի Յոհաննավանք, Ա ձիթահանք՝ Բ կալով՝ Բ դրքատնով, և Ա ջրադաց՝ որ ասի Խրիսնճան՝ յԱպարան՝ ի գին Քասաղ»¹⁸:

Շնորհիվ վերոնշյալ պատմագիրների, մենք հարուստ տեղեկություններ ենք ստանում նաև այգեգործության մասին: Հետաքրքիր և ուշագրավ են հատկապես պտղատու ծառերի, տնկիների վերաբերյալ պատմագիրների վկայությունները: Համաձայն դրանց, առկա էր պտղատու ծառերի մեծ տեսականի (խնձորենի, տանձենի, կեռասենի, թթենի, ծիրանենի, բարբարիսի տերևներ և այլն): Զաքարիա Ագուլեցին իր վկայություններից մեկում ցույց է տալիս, թե որքան մեծաքանակ տնկիներ են աճեցվել Երևանում, նշում, որ դրանք որպես հարկ՝ տալիս էին մահմեդական հարկահավաքներին: Նրա հաղորդմամբ, 1670 թ. մարտի 1-ին Թավրիզից Միրզա-Իբրահիմ վեզիրի կողմից մարդ է գալիս, հայտնելով, թե՛ «Միրզեն մին այքի այ նոր գձել, գձձ (450) տնգելոյ համար տնգի այ ուզում, մալաչի տանձի, խնձորի, տումաղի (բարբարիս) և ծիրանի: Այս չափ տնգի էլ Շոտութու բերին այլվի գձձ տնգի: Դարցեալ գ, էճ յունի այլ ուրիշ տնգի Մեղրու տարան»¹⁹: 1680 թ. մայիսի 2-ին, ժամը 8-ին Ագուլիսում ուժգին անձրև եկավ, այնքան որ գետը վարարեց, ավերից դուրս եկավ և սելավը սրբեց՝ տարավ առվակները, ծառատունկերն ու ամբարները: Ագուլիսը կրեց մեծ վնասներ՝ գրեթե 200 թումանի²⁰: Պատմագիրը այս դեպքի առնչությամբ գրում է հետևյալը. «Ես Զաքարես մին թուման գարար քաշեցի, քանզի Ներքի այգուն մին ժ թթի տարաւ, ճանապարհ, առու տարաւ: Ամայ Տրունաց, քանց Աքուլաց շատ գարար էլաւ: Կամք Աստուծոյ եղիցի»²¹:

Արարատյան աշխարհի երբեմնի բարեբերության մասին վկայություն է թողել պատմագիր Քանաքեոցին. «Արդարև բարելի է երկիրն

17 *Ագուլեցի Զ.*, Օրագրություն, էջ 115:

18 *Քանաքեոցի Զ.*, Պատմագրություն, հ. 3, էջ 28:

19 *Ագուլեցի Զ.*, Օրագրություն, էջ 90:

20 Թուման՝ touman: Իրանական 17-րդ դ. ոսկե և արծաթե մետաղադրամ է, որը պարունակում է 4 ոսկե ռուբլի (10 դիալ):

21 *Ագուլեցի Զ.*, Օրագրություն, էջ 149:

Արարատեան՝ ծառովք և տնկովք, պտղովք և սերմանեօք, ծաղկովք և բուսովք, լերամբք և դաշտիւք, գետովք և աղբերօք, այգեստանեօք և բուրաստանօք, թռչնօվք և չորքոտանեօք, էրէիւք և որսովք...»²²:

Այն շրջաններում, որոնց մասին վկայություններ ունեն հեղինակները, տարածված էր հիմնականում ոռոգովի երկրագործությունը, ինչը մեծապես նպաստում էր այգեգործության, խաղողագործության և բանջարաբուստանային կուլտուրաների մշակությանը՝ ապահովելով բարձր բերքատվություն: Բավականին շատ էին ջրի համար մղվող պայքարն ու վեճերը ոչ միայն հայկական, այլ հայկական ու մահմեդական գյուղերի միջև: Զուրը չէր բավականացնում, ոչ բոլոր համայնքներն ունեին ջրաբախշական կանոնավոր համակարգ, ուստի վեճերի գլխավոր պատճառներից մեկը ոռոգման ջրի նկատմամբ իրավունքի ձեռքբերումն էր: Այն հասանելի էր հիմնականում սոցիալապես և տնտեսապես կայուն ընտանիքներին կամ անհատներին, ովքեր սեփական միջոցներով իրենց այգիներին կից աղբյուրներ էին կառուցում: Զաքարիա Քանաքեռցին «Սպանումն տանուտեր Աւագին»²³ խորագիրը կրող պատմության մեջ ցույց է տալիս հայ գյուղացու ծանր տնտեսական դրությունն ու բավարար միջոցներ չունենալու պատճառով սեփական այգին ջրելու հնարավորության բացակայությունը: Նա վկայում է Եղվարդի տանուտեր Ավագի գլխավորությամբ, ոռոգման ջրի համար, մահմեդականների դեմ կռվելու մասին: Վկայաբերելով եղվարդցիների ջրի պատմությունը՝ պատմագիրը ցույց է տալիս ջրօգտագործման բնագավառում տիրող կամայականությունները և գյուղացիների համառ պայքարը ջրի համար: Իրողությունն այն է, որ ոռոգման համակարգ ունենալը և դրանցից օգտվելու իրավունքը հասու էր գլխավորապես հարուստ գերդաստաններին, մելիքներին և ձեռներեց վաճառականներին: Քանաքեռցին գրում է, որ Կարբիում մեծահարուստ Դովլաթ բեկը, կուտակելով մեծ հարստություն, ձեռք բերեց հողահանդեր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, ոչխարներ, ձիեր, ջորիներ, տնկեց այգիներ և ծաղկաստաններ, շինեց մեծ լիճ, կառուցեց մեծ ջրամբար, հեռվից բերեց խմելու ջուր, որպեսզի ամռանը բավականացնեի հանդերին²⁴:

Զաքարիա Ագուլեցին նկարագրելով Ագուլիսի Ս.Թումա վանքի Պետրոս վարդապետի կատարած վիթխարի աշխատանքը, գրում է, որ նա ջրամատակարարման համակարգում նորոյթ կատարեց՝ անցկացնելով ջրաբեր առուն պարիսպների միջով: Այս շինարարության համար

22 Քանաքեռցի Զ., Պատմագրութիւն, հ.2, գլ. ԼԳ, էջ 59:

23 Նույն տեղում, էջ 116:

24 Նույն տեղում, էջ 132:

վարդապետը ներդրեց ոչ միայն ֆիզիկական մեծ ջանքեր, այլև հսկայական գումարներ²⁵: Ագուլիսի մելիք Մելքումի մասին պատմագիր Ագուլեցին գրում է հետևյալը. «Թվին ոկատուն (1612) Աքուլիս, որ Աքուլաց մելիք Մելքումն որ ինքնայգլուխ մին ախալիս հանեց, տարաւ իւր տունն»²⁶: Քանաքեռցին «Պատմագրոյան» մեջ վկայակոչում է Էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու բարեկարգությունները, որը կատարել է ջրառոռգման և ջրամատակարարման համակարգում: Նա լուծում է Էջմիածնի այգիներն ու հանդերը ջրելու խնդիրը. «Այլև ի ներքոյ նաղմ (փոս, ծակ, ական, 2. առու, կոյանոց) արարեալ՝ յԲ տեղոջ է հանեալ ջուր, մինն հեռի ի գեղջէն Էջմիածնայ՝ տարեալ յանդաստանս ի յոռոգանել զարտորայսն. և մինն բերեալ ի գիւղն, զի ի ձմերանի արբցեն զանասունք: Եւ ի վերայ այսմ՝ ջրոյ շինեաց ջրաղացս և բրնձահանս. և արար ծով՝ և ելից ձկամբ»²⁷:

Մանրամասն ուսումնասիրելով 17-րդ դ. հայ պատմագիրներ Զ. Քանաքեռցու և Զ. Ագուլեցու երկերը, կարող ենք հետևություն անել ուշ միջնադարյան Հայաստանի մի շարք վայրերին բնորոշ երկրագործական մշակույթի և անասնապահության վերաբերյալ: Անկախ երկրի քաղաքական ու տնտեսական կացությունից, զգալի զարգացում էր ապրում երկրագործությունը: Իրենց պատմագիտական երկերում անդրադառնալով հայերի շրջանում տարածված հիմնական արհեստներին, նշված հեղինակները նշում են որմնադրությունը, քարկոփությունը, կոշկակարությունը, նաև՝ դրամ հատելու և մոմ սպիտակեցնելու արհեստները: Հայտնի է նաև, որ Շահ Աբասը, իրականացնելով հայերի տեղահանումն ու բռնագաղթը, Պարսկաստան է քշում հիմնականում հնուտ արհեստավորներին՝ միտում ունենալով խթանել երկրում արհեստագործության զարգացմանը: Զաքարիա Ագուլեցին նշում է նաև ատաղձագործության մասին: Նա վկայում է, որ շատ հայեր մասնագիտացել էին ոռոգման հորեր կառուցելու գործում, այնքան, որ շատերը բարձր աշխատավարձի ակնկալիքով աշխատում էին շահի մոտ, ու չնայած տաժանակիր աշխատանքին, ստանում էին չնչին աշխատավարձ: Նա գրում է, թե 1671թ. վախճանվեց շահի ատաղձագործ (դուրգար) ջուղայեցի վարպետ Հակոբջանը, որ. «Շատ թոլու ջրի հորեր կու շինէր: Տարին 1 (30) թուման շահիցն դօկլուղ կուտէր (ողորմություն էր ստանում)»²⁸: Համաձայն պատմագիրների, Հայաստանի տնտեսության վրա կործանարար ազդեցություն ունեցան Շահ Աբասի

25 *Ագուլեցի Զ.*, Օրագրություն, էջ 78:

26 Նույն տեղում, էջ 141:

27 *Քանաքեռցի Զ.*, Պատմագրոյին, հ. 2, էջ 62:

28 *Ագուլեցի Զ.*, Օրագրություն, էջ 103:

իրականացրած բռնագաղթը և ջախախների արշավանքները: Ծանր հետևանքներ ունեցան հատկապես անասունների, արտերի և նույնիսկ մարդկանց վրա դրված հարկերն ու տուրքերը:

КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В АРМЕНИИ 17-го ВЕКА СОГЛАСНО ИСТОРИКАМ ЗАКАРИИ КАНАКЕРЦИ И ЗАКАРИИ АГУЛЕЦИ

Кристине Папикян

Резюме

Детально исследуя свидетельства армянской историографии 17-го века о политическом и экономическом положении страны, мы приходим к нескольким выводам: Армения, находясь под владычеством Сефевидского Ирана с одной стороны и Османской Турции с другой, испытывала на себе страшные последствия политики, направленной на истребление армян. Видные представители армянской исторической мысли своей эпохи (Аракел Даврижеци, Закария Канакерци, Закария Агулеци, Григор Даранакхеци) подробно изложили тяжелые реалии историко-политической, социально-экономической, духовно-материальной жизни своего народа и не оставались в стороне от страданий и боли собственного народа. С этой точки зрения по своему содержанию и достоверности сведений достойны внимания труды Закарии Канакерци «Хроника» и Закарии Агулеци «Дневник», которые содержат ценные демографические данные. Как свидетели происходящих событий они подробно описали события, происходящие в Армении в 17-м веке, а также язык, обычаи, быт, традиции и отношения между церковью и народом. Передаваемые в этих трудах сведения способствуют освещению и выявлению данных об экономической жизни и хозяйственного уклада позднесредневековой Армении.

Ключевые слова: Закария Канакерци, Закария Агулеци, армянская историография 17-го века, культура земледелия, демографические данные.

AGRICULTURAL CUSTOMS IN ARMENIA IN THE 17th CENTURY ACCORDING TO HISTORIOGRAPHERS ZAKARIA KANAKERTSI AND ZAKARIA AGULETSI

Christine Papikian

Summary

A detailed analysis of the information on political condition and the economics of Armenia, provided by the historiographers of the 17th century, brings us to the following conclusions: Armenia, being under the reign of the Safavid Empire and the Ottoman Empire, suffered greatly under their policy of destruction of the Armenians. The prominent Armenian historiographers of the 17th century (Arakel Davrizhetsi, Zakaria Kanakertsi, Zakaria Aguletsi, Grigor Daranaghetsi) provide a detailed description of the politics, history, and the harsh conditions in the social and economic life of the time, showing empathy to the affliction

of their own nation. Rich ethnographic material can be found in the works of Zakaria Kanakertsi (“Historiography”) and Zakaria Aguletsi (“Memoirs”): being first-hand witnesses, they give an accurate depiction of events, language used at the time, customs and traditions, everyday life, and relation between the church and the common people. The ethnographic information present in these historical texts allow us to recreate the economic life of late medieval Armenia.

Keywords: Zakaria Kanakertsi, Zakaria Aguletsi, Armenian historiography of the 17th century, agriculture, ethnographic material.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձոյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458